

ANCIENT IRANIAN STUDIES

پژوهشنامه ایرانیان باستان

دیپلماسی و چالش‌های فروپاشی؛ تأملی در واپسین مذاکرات دولت ساسانی با عرب‌های مسلمان
نویسنده (گان): سیدمحمد رحیم ربانی زاده
منبع: پژوهشنامه ایران باستان، سال ۴، شماره ۱۳، ۸۱-۹۸.
گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

Diplomacy and the Challenges of Collapse: The Last Negotiations of the Sasanian State with the Muslim Arabs

Author(s): Mohammad Rahim Rabbani Zadeh

Source: Ancient Iranian Studies, July 2025, VOL. 4, NO. 13, 81-98.

Published by: Tissaphernes Archaeological Research Group

Stable URL:

<https://doi.org/10.22034/ais.2025.530404.1173>

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. **Open Access.**

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

www.tissaphernesArc.ac.ir

Diplomacy and the Challenges of Collapse: The Last Negotiations of the Sasanian State with the Muslim Arabs

Mohammad Rahim Rabbani Zadeh¹

Abstract

Following the Muslim Arabs' attack during the Battle of Qadisiyah, Sasanian Iran faced defeat against an enemy much weaker than itself. After fleeing the legendary capital of Ctesiphon, Yazdgerd III, while reorganizing and regrouping his forces in the Battle of Nahavand, faced a defeat much heavier than before, and the foundation of the administrative and political system, and the very foundation of the imperial state, collapsed. The king and a group of commanders tried to resist but were unsuccessful. The king went to Merv and, on the advice of his senior advisor Rostam Farrokhzād, attempted to reconsider his past course of action and begin belated negotiations with the Muslim Arabs to accept some of their conditions. However, after initiating correspondence and sending an ambassador to pursue the talks, the king was mysteriously murdered, and the peace negotiations failed. What were the reasons for the failure of the Sasanian king to face the issues that led to the collapse of the political system? Internal disputes, lack of understanding of regional and peripheral developments, arrogance, and unfamiliarity with the principles and rules of negotiation and diplomacy are among the main factors that paved the way for this defeat and collapse. The Iranians agreed to compromise when the Arabs had captured a large part of the Sasanian territory.

Keywords: Battle of Qadisiyah; Muslim Arabs; Yazdgerd III; Collapse of the Sasanian Empire; Negotiation; Apocalyptic Phenomenon.

¹ Faculty of History, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. rabbanizadeh@ihcs.ac.ir

Article info: Received: 9 February 2025 | Accepted: 6 May 2025 | Published: 1 July 2025

Citation: Rabbani Zadeh, Mohammad Rahim. (2025). Diplomacy and the Challenges of Collapse: The Last Negotiations of the Sasanian State with the Muslim Arabs. *Ancient Iranian Studies*, Vol. 4 (13): 81-98.

<https://doi.org/10.22034/ais.2025.530404.1173>

Introduction

After the death of the Prophet Muhammad and the end of the so-called Ridda Wars, the Islamic Caliphate attacked the borders of Iran and Rome with the participation of rebels who had surrendered in the wars of apostasy, to eliminate the grounds for rebellions and rebellions against the government, establish security and peace, and creating new motivations (Zargarinejad, 2007: 77-78).

To obtain the wealth necessary for the survival and administration of their government and organizations, the Muslim Arabs required new sources of income. Because the administration of the government was not sufficient to rely only on trade and collecting taxes and Kharāj from the followers of other religions. Therefore, the continuation of the government was not possible without wealth and property (Hasuri, 1992: 20). For this reason, they were looking for an excuse to invade Persia to greedily collect spoils and replace dry, uncultivable lands with fertile, lush lands.

Following a report of Muslim Arabs' preparations for war in Qadisiyah against Iran, Yazdgerd III summoned Rostam Farrokhzād and appointed him commander-in-chief of the army.

Rostam, who had no desire for military conflict, began negotiations with the Muslim Arabs (Tabari, 1996: 5/1679). Using his great ingenuity and valuable experience, he raised the level of talks. He sent the first group of Muslim representatives to the palace of Ctesiphon to negotiate directly with the Shah. He then took over the leadership of the Arab delegations to prevent the outbreak of war

by negotiating and talking with the Arab representatives (Maqdisi, 2011: 2/852-851). However, "the Shah forced him to hurry, move, and advance until he was determined to fight" (Tabari, 1996: 5/1679), and in the end, they suffered a heavy defeat.

By reviewing and comparing the texts of Tabari, Miskawayh, and Tha'ali-bi regarding Farrokhzād's concern about Māhōē Sūrī's interaction with Yazdgerd, we realize that some of the elders and rulers involved in the power structure were still opposed to Yazdgerd's compromise with the Arabs. When they felt that the king was trying to compromise, they took steps to eliminate him. Even more strangely, these same opponents later reconciled with Yazdgerd by sending his property to Ibn Amir, the Muslim army commander. Perhaps some of these elders did not want Farrokhzād's faction to be the agent of peace and reconciliation.

Of course, the reality is that this time was too late for another compromise. The western lands of Iran, especially Mesopotamia, were in turmoil, and these lands had been lost; with all those hungry Arabs eager to plunder, peace was unlikely.

However, assuming that peace was accepted, the Sasanian king would probably have to take one of the two previous conditions imposed by the Muslim Arabs, which was that he would either have to become a Muslim or pay the Jizya. Although both were difficult for the Sasanian king, considering the contents of Farrokhzād's letter to Ibn Amir, it seems that the king had accepted the Jizya. If they had taken this action be-

fore the Battle of Qadisiyah, perhaps the Sasanian Empire would not have faced defeat, and history would have remembered them differently.

Conclusion

It seems that the Muslim Arabs, when they were present at the court of Yazdgerd III and even better in the continuation of the dialogue with Rostam Farokhzād and other Persian dignitaries, participated with great self-confidence and even with sufficient authority. This procedure gave them high bargaining power in the negotiation and greater self-confidence to make the appropriate decision. However, in contrast, the stubborn and one-sided method of the Sasanian government prevented the spirit of consultation, interaction, discussion, and dialogue from arising among them.

It appears that Muslim Arabs, when present at the court of Yazdgerd III and during subsequent dialogue with Rostam Farokhzād and other Persian dignitaries, participated with great self-confidence and even with sufficient authority. This practice gave them high bargaining power and greater self-confidence in making informed decisions. However, in contrast, the Sasanian government's stubborn and unilateral approach prevented the spirit of consultation, interaction, and discussion from developing

among them. This lack of authority on the Iranian front prevented it from having sufficient influence during negotiations. As a result, after various consultations, the leaders of the Guard still failed to achieve the desired outcome and accused each other of betrayal.

There was complete coordination in the Arab expeditionary group for decision-making, and they followed a single procedure and policy from the beginning of their presence on the Sassanid borders until the attack on Qadisiyah. While in the Sasanian empire, although Rostam had been elected as the commander-in-chief, due to the incoherence and lack of trust in the command group based in Qadisiyah, they could not reach a single opinion on how to confront the Muslim Arabs, and Rostam Farokhzād's efforts to create peace and overcome the current situation, given his recognition of the weak morale of the soldiers, were met with opposition and sabotage by the Persian leaders. On the other hand, the young and inexperienced king, based on the views of these elders, was rushing Rostam into battle. Internal disputes, lack of understanding of regional and peripheral developments, arrogance, and unfamiliarity with the principles and rules of negotiation and diplomacy are among the main factors that paved the way for this defeat and collapse.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دیپلماسی و چالش‌های فروپاشی؛ تأملی در واپسین مذاکرات‌های دولت ساسانی با عرب‌های مسلمان

سید محمد رحیم ربانی‌زاده^۱

چکیده

در پی حمله عرب‌های مسلمان در جریان پیکار قادسیه، ایران ساسانی با شکست در مقابل دشمنی به مراتب ضعیف‌تر از خود روبه‌رو شد. شهریار ساسانی پس از فرار از پایتخت افسانه‌ای تیسفون، ضمن ساماندهی و جمع‌آوری مجدد نیرو در جنگ نهایند با شکست به‌مراتب سنگین‌تری از قبل روبه‌رو شد و شالوده نظام اداری، سیاسی و در واقع شیرازه دولت شاهنشاهی از هم پاشید. فرماندهان ساسانی به مقاومت‌های پراکنده در برابر حمله عرب‌های مسلمان پرداختند. تلاش پادشاه و گروهی از فرماندهان برای مقاومت بی‌نتیجه بود. شهریار به ناچار به مرو گریخت و بنابر توصیه فرخزاد مشاور ارشدش در صدد برآمد با تجدید نظر در شیوه عملکرد گذشته باب دیر هنگام مذاکره را با عرب‌های مسلمان در زمینه پذیرش برخی از شرط‌های آنان آغاز کند. اما پس از شروع مکاتبات و اعزام سفیر برای پیگیری گفت‌وگو شهریار به شیوه مرموزی به قتل رسید و مذاکرات صلح بی‌فرجام ماند. این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش است که دلایل عدم موفقیت پادشاه ساسانی، در مواجهه با مسائلی که باعث فروپاشی نظام سیاسی شد، چه بود؟ این پژوهش مدعی است، اختلافات داخلی، عدم درک تحولات منطقه‌ای و پیرامونی، خودبزرگ‌بینی و ناآشنایی با اصول و قواعد مذاکره و فن دیپلماسی از جمله عوامل اصلی هستند که زمینه‌های این شکست و فروپاشی را فراهم کردند. ایرانیان زمانی تن به مصالحه دادند که بخش عمده سرزمین ساسانی به تصرف عرب‌ها درآمده بود. یافته این پژوهش حاکی از این است که برخی از باورهای دین زرتشتی مانند ناپسند دانستن تجارت و بازرگانی و ضعف در تعامل و مذاکره و گسترش آیین زروانی‌گری و تقدیرگرایی محض تالی آن، باور به عقیده آخرالزمانی به‌علاوه تصمیم‌گیری غیرواقع‌بینانه و توهم نابخردانه و غیرمنطقی با واقع درباره قدرت‌مندی و توان بالای نظامی در ایران ساسانی، به جنگ و فروپاشی شاهنشاهی ساسانی انجامید.

واژه‌های کلیدی: پیکار قادسیه، عرب‌های مسلمان، یزدگرد سوم، فروپاشی دولت ساسانی، مذاکره، پدیده آخرالزمانی.

^۱ استادیار تاریخ ایران پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. rabbanizadeh@ihcs.ac.ir

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۶ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۱۰
استاد: ربانی‌زاده، سید محمد رحیم. (۱۴۰۴). دیپلماسی و چالش‌های فروپاشی: تأملی در واپسین مذاکرات‌های دولت ساسانی با عرب‌های مسلمان. پژوهشنامه ایران باستان، سال ۴، شماره ۱۳، ۸۱-۹۸.

مقدمه

پس از رحلت پیامبر اکرم و پایان یافتن جنگ‌های موسوم به رده، خلافت اسلامی با هدف از بین بردن زمینه سرکشی‌ها و شورش‌ها علیه حکومت و برقراری امنیت و آرامش، و ایجاد انگیزه‌هایی تازه، درصدد برآمد با مشارکت شورشیان تسلیم‌شده در جنگ‌های رده با حمله به مرزهای ایران و روم، قدرت و عظمت خلافت را تثبیت کند (زرگری نژاد، ۱۳۸۶: ۷۷-۷۸). عرب‌های مسلمان برای دست یافتن برای ثروت که لازمه دوام و اداره دولت و تشکیلات آنان بود، نیاز به منابع درآمدی جدیدی داشتند. زیرا اداره حکومت در شبه جزیره فقط با اتکا به تجارت و اخذ مالیات و جزیه از پیروان سایر ادیان کفایت نمی‌کرد. بنابراین بدون ثروت و اموال ادامه حکومت هم ممکن نبود (حصوری، ۱۳۷۱: ۲۰). به همین سبب دنبال بهانه‌ای بودند تا به طمع جمع‌آوری غنیمت و جایگزینی سرزمین‌های خشک و غیرقابل کشت با سرزمین حاصلخیز و سرسبز به ایران یورش برند.

برای اثبات هدف مذکور، سخنان خالد بن ولید فرمانده سپاه عرب‌ها در جمع نیروهای مستقر در میدان جنگ حائز اهمیت است که گفت: «مگر نمی‌بینید که خوراکی چون خاک فراوان است. به خدا اگر جهاد در راه خدا و دعوت به خدا عزوجل لازم نبود و جز معاش هدفی نبود، رای درست این بود که بر سر این ناحیه بجنگیم و گرسنگی و نداری را از آنها که از جهاد باز مانده‌اند دور کنیم» (طبری، ۱۳۷۵: ۳/۳). چنان‌که از سخنان این فرمانده فهم می‌شود، هدف آنان از حمله به ایران، رفع گرسنگی و فقر به بهانه‌ی جهاد در راه خدا بوده است.

در پی گزارش مردم سواد مبنی بر تدارک جنگی عرب‌های مسلمان در قادسیه و تأیید این گزارش‌ها توسط شاهانی که در طف، املاک

داشتند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۱/۵)، یزدگرد سوم رستم فرخ هرمز را فراخوانده و گفت از آغاز پادشاهی ساسانی تاکنون، ما با چنین بحرانی مواجه نشده‌ایم. وی وضعیت شاهنشاهی را بسیار وخیم خواند و برای برون‌رفت از مشکلات، افزود: «تو امروز (برجسته‌ترین) فرد در بین ایرانیان هستی، به همین سبب فرماندهی کل سپاه را به شما واگذار می‌کنم» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۱/۵؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۴/۸). رستم وانمود کرد که تصمیم شاه را درباره فرماندهی پذیرفته است و پس از موافقت ضمنی، درصدد برآمد تا با اتخاذ سیاست دفع الوقت و انتظار به شکل مستقیم وارد درگیری نظامی با عرب‌های مسلمان نشود، زیرا وی شکست‌های قبلی ساسانیان در مقابل عرب‌ها را شنیده و دیده بود و به قول طبری: «بیم داشت بدو نیز آن رسد که به پیشینیان وی رسیده بود» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۹/۵).

در راستای سیاست نبود تمایل به درگیری نظامی، رستم آغاز مذاکره با عرب‌های مسلمان را در پیش گرفت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۹/۵) و با استفاده از نبوغ سرشار و تجربه ارزنده‌ی خویش و برای بالابردن سطح مذاکرات، اولین گروه نمایندگی مسلمانان را روانه کاخ تیسفون کرد تا به‌طور مستقیم با شاهنشاه گفت‌وگو کنند و در ادامه رهبری گروه‌های اعزامی از سوی عرب‌ها را برعهده گرفت تا با مذاکره و گفت‌وگو با نمایندگان عرب‌ها از شروع جنگ جلوگیری کند (مقدسی، ۱۳۹۰: ۸۵۲/۲-۸۵۱) ولی «شاه وی را به شتاب و حرکت و پیشروی واداشت تا دل به جنگ داد» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۹/۵) و درنهایت شکست سنگینی را مرتکب شدند.

بررسی زمینه‌های شکست ساسانیان
الف) ساختار غیرمنعطف و استبدادی حکومت
غیرقابل انعطاف و یک‌طرفه بودن حکومت

کراهت بازرگانی به‌ویژه منع تجارت اشاره شده است (Saddar Nasr and Saddar Bundeesh, 1909: 108). در خوش‌بینانه‌ترین حالت اعتنایی به بازرگانی نداشت و همین نبود اعتنای دینی باعث شد که ایرانیان در زمینه تجارت و امور بازرگانی در عرصه بین‌المللی بازیگران چندانی نباشند و در نتیجه برای پیشبرد امور با دیگران گفت‌وگو و مذاکره نکنند، زیرا فن مذاکره و گفت‌وگو از آداب تجارت و یکی از راه‌های موفقیت در تجارت است. می‌توان چنین نتیجه گرفت که همین عدم توجه به تجارت و بازرگانی و گریز از تعامل‌ها و تبادل‌های اقتصادی و تن ندادن به گفت‌وگو در حوزه تجارت موجب ضعف در مذاکره می‌شد.

ج) تقدیرگرایی و پدیده آخرالزمانی در اواخر دوره ساسانی

در اواخر دوره ساسانی باور به عقیده زروانی سبب شد مردمان به جبر اعتقاد پیدا کنند که مانند سم مهلکی بود که روح و روان مزدیسنی را از پای درآورد (کریستن‌سن، ۱۳۸۴: ۳۱۱). گرچه محمد معین بر این باور است که اعتقاد به زروانی‌گری فقط در بین اشرافیان و درباریان بود (معین، ۱۳۸۴: ۱۲/۱)، با این حال همین موضوع باعث شده بود که در تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری دچار اشتباه‌های فاحش شوند چراکه همین اشرافیان و درباریان بودند که با اتکا به همین باورهای زروانی‌گری دست به تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری می‌زدند. محمد مختاری اشاره می‌کند که «در ایران باستان، انسان نه در زندگی روزمره و اجتماعی خود حق حاکمیت داشته است، و نه در زندگی معنوی و درونی خود. چنین می‌اندیشیده‌اند که سرنوشت او در تقدیر معین می‌شود» (مختاری، ۱۳۷۱: ۳۳). چنان‌که در مینوی خرد آمده است که «نیکی و آراستگی و قدرت و ثروت و هنر و شایستگی به کردار و کام

ساسانی با سلطه شاهنشاه در رأس هرم و ساختار قدرت سیاسی مانع از آن می‌شد که منش مشورت‌پذیری، مذاکره، تعامل و گفت‌وگو در ساختار سیاسی و جامعه شکل گیرد. به همین سبب ساختار حکومتی ساسانیان، تمرکزگرا، متصلب و طبقاتی بود. تاجایی که افراد معمولی اجازه ورود به سایر طبقه‌ها مانند موبدان و دبیران و ... را نداشتند. گفت‌وگوی رستم با یزدگرد در این زمینه مهم است. یزدگرد خطاب به رستم می‌گوید: «من در میان عرب مانند اینها کسی ندیده و نشناخته‌ام شما (درباریان) بهتر از اینها سخن نمی‌دانید و نمی‌گویید. آنها به من راست گفتند، آنها کاری را که می‌خواهند انجام خواهند داد و به آرزوی خود خواهند رسید مگر اینکه بمیرند» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۸/۸). مسئله این است که چرا شاه با علم به این موضوع، همچنان بر طبل جنگ می‌کوبید؟ و بنا به روایت طبری: «اما شاه رستم را به شتاب و حرکت و پیشروی واداشت تا دل به جنگ داد» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۹/۵).

در مقابل ساختار حکومتی عرب‌ها، قبیله‌ای و همراه با نوعی توزیع قدرت ولو اندک در میان قبیله‌ها بود و این توزیع قدرت با اسلام آوردن عرب‌ها به شکل بهتری در زمان حیات پیامبر ادامه یافت. به نظر می‌رسد آزادی نسبی شریعت اسلام - اگرچه به شکل محدود - باعث شرکت مردم در نحوه اداره حکومت در زمان خلفای راشدین شد و آنان خود را سهیم در اداره امور می‌دانستند و با مشورت با یکدیگر رای صائب را برمی‌گزیدند (بنگرید به طبری: ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵).

ب) اقتصاد و بازرگانی

دین زرتشت اهمیت فراوانی به کشاورزی می‌داد و در مقابل به پیشه‌وری و بازرگانی بی‌توجه بود. چنان‌که ۳۸ درصد از کتاب صد در بندهش به

۱۶۷۵/۵). از این درخواست رستم می‌توان نتیجه گرفت که سپهسالار لشکر تمایلی به درگیری نظامی نداشت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۹/۵) ولی چاره‌ای جز اطاعت و انقیاد نداشت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۹/۸) و این حاکی از ساختار استبدادی و نبود توجه به نظرات نخبگان است.

ضعف دیپلماسی و ناتوانی در مذاکره

اگر چه جزییات مذاکرات رستم با رسولان عرب‌های مسلمان با داستان‌ها و به احتمال با افسانه‌هایی آمیخته شده‌اند، پژوهشگر باید با دقت از لابه‌لای این نقل‌و‌قول‌ها و گفت‌و‌شنودها و حتی برخی مطالب ضد و نقیض به جست‌وجو بپردازد و تلاش کند در حد امکان گزارش درستی از ماجرا به دست بدهد. به روشنی می‌توان داده‌های مهمی را درباره دیدگاه حاکم بر دربار ساسانیان راجع به نمایندگان عرب‌های مسلمان به چشم دید. به همین سبب عرب‌های مسلمان با ابتکار دیپلماتیک اعزام سفیر و به قول امروزی‌ها به هنر دیپلماسی متوسل شدند و به مدد آن تلاش کردند تا در ابتدا از راه‌های سیاسی نتیجه مناسب و دلخواه را به دست بیاورند و در نتیجه هزینه‌های حاصل از گزینه‌های نظامی را تغییر و یا حتی تقلیل دهند. این موضوع در دستور خلیفه عمر به فرمانده مستقر در میدان، سعد بن ابی وقاص آمده است: «تعدای از نیروهای شایسته و کاردان که خوش‌سخن و لایق گفت‌وگو باشند و در عین حال دلیر و بی‌باک و خردمند باشند» انتخاب و به رسولی بفرست (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۴/۸؛ نویری، ۲۰۰۶: ۱۹۱/۱۹). بنابراین سعد ابن ابی وقاص بنا به توصیه خلیفه دوم تعدای از برگزیدگان لشکرش را به سرپرستی نعمان بن مُقرن مزی برای گفت‌وگو و مذاکره رهسپار کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۴/۸؛ نویری، ۲۰۰۶: ۱۹۱/۱۹).

رستم برای نشان دادن حسن نیت و نشان دادن

مردمان نیست، بلکه به تقدیر سپهر و کام ایزدان باشد» (مینوی خرد، ۱۳۶۴: ۷).

در همین زمینه طبری و سایر مورخان گفته‌اند رستم منجم بود و پیش‌بینی کرده بود که در مقابل عرب‌ها شکست می‌خورند. به عنوان نمونه بعد از بار کردن خاک بر دوش نماینده عرب‌ها توسط شهریار ساسانی، رستم که منجم و کاهن بود وقتی دربار را ترک کرد کسی را به تعقیب عرب‌ها فرستاد. فرستاده از حیره بازگشت که به فرستادگان عرب دست نیافته بود. رستم گفت: «بی‌گفت‌وگو این قوم سرزمین شما را بیردند... عربان کلیدهای سرزمین ما را بردند» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۵۷/۴). رستم در نامه‌ای به برادر خویش نوشت: «که ماهی آب را گل‌آلود کرده و شترمرغان نکو شده و گل رونق گرفته و میزان به اعتدال آمده و بهرام برفته (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۴/۵) و... مدتی انتظار بکشیم تا بخت برگشته ما باز بیاید و سعادت آنها مبدل به نحوست شود... من چیزی (از نجوم) نمی‌بینم جز اینکه این قوم (عرب) بر ما غالب خواهند شد» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۹/۸). در ادامه به سران پارسی چنین نوشت: «از رستم به بندوان مرزبان در،... زود باشد که عربان به دیار شما آیند... رأی من این بود که آنها را نگهداریم و تعلل کنیم تا طالع سعدشان به نحوست گراید، اما شاه‌نپذیرفت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۴/۵). رستم منجم بود به خواب دید که عمر به اردوگاه پارسیان درآمد، فرشته‌ای با وی همراه بود که سلاح‌ها را مهر زد و دسته کرد و به عمر داد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۸۷/۵).

حتی یزدگرد نیز براساس مشورت با یکی از منجمان درباره جنگ با عرب‌ها نظرش را جویا شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۴/۵). منجم «از راست گفتن بیم کرد و سخن به دروغ گفت» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۷۵/۵) و چون رستم منجم بود، جنگ را بدیمن می‌دانست اما شاه براساس نظر نادرست منجم، رستم را روانه جنگ کرد (طبری، ۱۳۷۵:

سکوت سنگینی بر جلسه حاکم شد و عدم درک متقابل به وجود آمد.

در این میان مغیره بن زراره احساس کرد که شاه متوجه نوع درخواست نشده و چنین گفت: «اینها بزرگان و برگزیدگان قوم عرب هستند و به خاطر احترام پادشاه قصد مجادله‌گویی نداشتند و اوضاع ما وخیم‌تر از آنچه بود که شهریار فرمودند. مغیره بن زراره، همچنان بر شرط‌های قبلی اصرار ورزید و در ادامه گفت در صورت پذیرش یکی از دو شرط نخست به سرزمین خود برمی‌گردند (نویری، ۲۰۰۶: ۱۹/۱۹۳) و در خاتمه گفت در صورت عدم پذیرش آن دو شرط، شمشیر میان ما حاکم باشد (طبری، ۱۳۷۵: ۴/۱۶۵۵).

یزدگرد با عصبانیت (طبری، ۱۳۷۵: ۴/۱۶۵۶) گفت «اگر نه بود که سفیران را نمی‌کشند، اینان را کشته بودم» (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۲۷؛ مقدسی، ۱۳۹۰: ۲/۸۵۱) بدین ترتیب شهریار باب مذاکره را بست و اظهارداشت کاری با شما ندارم (طبری، ۱۳۷۵: ۴/۱۶۵۶) و مجازات سنگینی برای عرب‌ها در نظر گرفت و لشکر مسلمانان را به کشتار جمعی و دفن در خندق قادسیه توسط سپهسالار لشکرش تهدید کرد و در ادامه آنان را به ایجاد جنگ داخلی و اغتشاش و هرج و مرج تهدید کرد (طبری، ۱۳۷۵: ۴/۱۶۵۶) «تا با شما بدتر از آن کنند که شاپور کرده بود تا که عبرت دیگران شوید (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۱۰۵؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۵).

شهریار برای تحقیر هیئت اعزامی عرب‌های مسلمان در عوض درخواست آنان «برای پرداخت جزیه» اشرف نمایندگان عرب‌ها را خطاب قرار داد و دستور داد «یک توبره خاک حاضر کنند تا بر دوش رئیس و اشرف نمایندگان بار کنند» (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۲۷؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۴) و با بار خاک آنان را از دروازه مدائن بیرون کنند (نویری، ۲۰۰۶: ۱۹/۱۹۳؛ مقدسی، ۱۳۹۰: ۲/۸۵۱).

اهمیت مذاکره، هیئت نمایندگی عرب‌ها را روانه مداین کرد تا با شاهنشاه گفت‌وگو کنند (مقدسی، ۱۳۹۰: ۲/۸۵۱-۸۵۲). درباریان ساسانی مدتی رسولان عرب‌ها را پشت دروازه کاخ معطل کردند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۴؛ مقدسی، ۱۳۹۰: ۲/۸۵۰) سپس یزدگرد با وزیران و فرماندهان جنگ و مرزبانان و شاهزادگان وارد شور شدند و لختی بعد نمایندگان عرب‌های مسلمان را به حضور پذیرفتند (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۱۰۵). مغیره بن شعبه پس از ورود کنار شهریار ساسانی نشست و مورد سرزنش پادشاه برای انتخاب محل نشستن قرار گرفت. مغیره هوشیارانه در جواب گفت: «من سالار قوم و پیشوای قبیله خودم هستم». درواقع خود را هم‌تراز پادشاه دانست. او ضمن تأکید بر ناپایداری دنیا تخت و خاک را یکسان شمرد و شاه را به گفت‌وگو دعوت کرد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۱۰۲).

پس از صحبت مغیره، یزدگرد از چرایی حضور عرب‌های مسلمان در قلمرو ایران پرسش و تأکید کرد که شما از اختلاف‌های داخلی ما سوءاستفاده و به غارت پرداخته‌اید. نعمان بن مقرن ضمن اشاره به ظهور و هدایت عرب‌ها توسط پیامبر، دین اسلام را به پادشاه عرضه و شاهنشاه را میان سه گزینه پذیرش اسلام، پرداخت جزیه و جنگ مخیر گرداند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۶). پادشاه در پاسخ چنین گفت: «من در روی زمین ملتی نمی‌شناسم که از حیث مشقت و بدبختی و سختی معیشت و کمی عده و دشمنی و اختلاف مابین قبایل خود مانند شما باشد» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۶).

در ادامه یزدگرد به سبب عدم درک عمیق تغییر و تحولات ناشی از ظهور اسلام همچنان عرب‌ها را متکدیانی می‌دانست که برای خوراک و پوشاک آمده‌اند و بنابراین به آنان پیشنهادهای مساعدت مالی داد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۶؛ مقدسی، ۱۳۹۰: ۲/۸۵۱) ولی بعد از سخنان شهریار

اینگه عرب‌های مسلمان به‌جای یک توبره خاک تحمیلی یزدگرد، تمام خاک این سرزمین را به توبره کشیدند.

به‌نظر می‌رسد با عنایت به این دیدگاه برنارد لویس که «معمولاً درس‌های عبرت تاریخ به روشن‌ترین و صریح‌ترین شکلی در میدان نبرد آموخته می‌شوند. اما ممکن است فراگرفتن و به کار بردن این درس‌ها با تأخیر توأم باشد» (لویس، ۱۳۸۴: ۱۹)، یزدگرد به‌جای تصمیم عجولانه و تهدید عرب‌های مسلمان می‌بایست با مشاوران خود وارد شور می‌شد و از پاسخ تند و شتابزده خودداری می‌کرد و فرستادگان عرب‌های مسلمان را با نرمش برمی‌گرداند و در فرصت مناسب با فرستادن گروهی نخبه به اطراف مرزها به بررسی اوضاع می‌پرداخت. اما باتوجه به ساختار استبدادی حاکمیت ساسانی و قرار داشتن همه چیز در گرو تصمیم و اراده نهایی شاه، این باروی نیز همانند برخی از پیشینیانش از چاشنی تهدید استفاده کرد و حتی مشورت‌های رستم فرخ‌هرمز، مرد مستقر در میدان را هم ناشنیده گرفت.

اما به‌رحال رستم بعد از شنیدن اخراج سفیران از دربار و حمل توبره خاک بر دوش نماینده‌شان، باتوجه به تجربه بالا و شناخت عمیقی که از اوضاع در هم آشفته و فاجعه‌بار اقتصادی و سیاسی و مهم‌تر از آن از روحیه نامساعد سربازانش در مرز داشت تلاش می‌کرد تا با گفت‌وگو و یا انعقاد عهد و پیمان با عرب‌ها از بروز جنگ جلوگیری کند و عرب‌ها را به سرزمین اصلی‌شان برگرداند. اما پافشاری شاه جوان و بی‌تجربه بر شتاب برای جنگ تلاش‌های دیپلماتیک فرمانده را خنثی می‌کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۲۲۸).

سپهسالار لشکر باوجود همه مشکلات پیش‌آمده و تصمیم‌های نادرست شهریار و مشاورانش، چون درک درستی از شرایط داشت

یزدگرد غافل از این بود که به تعبیر بیسمارک «مشکلات زمانه را نمی‌توان با ایراد نطق ... حل و فصل کرد» (پالمر، ۱۳۸۳: ۹۲۲/۲).

شهریار گرفتن خاک را نشانه حماقت عرب‌ها دانست (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۵۷/۴) غافل از اینکه عرب‌ها توبره خاک را به فال نیک گرفتند و پیامد آن را تصرف همه خاک ایران دانستند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۷/۲). این رفتار غیردیپلماتیک و خارج از عرف شهریار، آه و افسوس را بر دل سپهسالار لشکر نشانند تاجایی که رستم از دربار خشمگین خارج شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۵۷/۴) و با عصبانیت گفت: «پسر زن حجامتگر (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۷/۲) در خور پادشاهی نیست (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۵۷/۴).

به‌نظر می‌رسد ساختار استبدادی و رویکرد غیر منعطف و یک‌طرفه حکومت مانع از آن می‌شد که روحیه مشورت‌پذیری و تعامل و گفت‌وگو به‌وجود آید. البته این احتمال را نباید از نظر دور داشت که یزدگرد چنان در محاصره درباریان بود که از حرف‌های مسلمانان و واقعیاتی که در شرایط جدید بر جامعه می‌گذشت بی‌خبر بود و اگر هم اطلاع داشت قدرت تصمیم‌گیری نداشت. اگر به مشورت‌های رستم گوش می‌داد شاید اوضاع به شکل دیگری ادامه می‌یافت و یزدگرد گرچه تا اندازه‌ای عمق بحران را به قول طبری دریافته بود، از سیاست تهدید استفاده کرد. غافل از آنکه نه فهم و درایت شاپور را داشت، و نه از آنچه در محیط پیرامون وی می‌گذشت، به‌ویژه در زمینه تشکیل حکومت یکپارچه و منسجم توسط عرب‌های مسلمان در مدینه شناخت کافی داشت.

شاهد مدعا آنکه همه پیش‌بینی‌های شهریار به وقوع پیوست منتهی برعکس: قادسیه محل دفن سربازان و «سرداران ابریشم‌پوش» (حصوری، ۱۳۷۱: ۱۷) شاه شد و نظام شاهنشاهی دچار فروپاشی و درنهایت تسلیم شد. طنز تلخ تاریخ

حضورش در گروه قبلی که با تعداد افراد بیشتری به دربار یزدگرد رفته بودند خطاب به سعدبن ابی وقاص گفت: «عجمان نظرها و رسم‌ها دارند، اگر همگی پیش آنها رویم پندارند که سخت اهمیتشان داده‌ایم». در ادامه پیشنهاد داد که فقط یک نفر را به سفارت اعزام کنید (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵) و تاکید کرد در صورت صلاحدید باتوجه به تجربه قبلی‌اش خود وی به تنهایی اعزام شود. پیشنهاد ربیعی مورد توافق قرار گرفت و سعد او را روانه کرد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵).

ایرانیان درصدد برآمدند که نسبت به آراستن محل گفت‌وگو و پوشیدن بهترین لباس‌های زربفت، ربیعی بن عامر را تحت تأثیر تجملات قرار دهند. که البته نتیجه مشورت رستم با بزرگان ایران هم بی‌اعتنایی به سفیر بود. «آنگاه اسباب زینت بیاوردند و فرش‌ها و دیباها بگستردند و چیزی کم نبود. برای رستم تخت طلا نهادند و آن را بیاراستند و فرش‌ها و مخده‌های زربفت نهادند» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵). ولی در مقابل ربیعی بن عامر با لباس‌های مندرس و با اسبی لاغر که مرکبش بود حضور یافت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵).

فرستاده عرب‌ها مانند سفیران قبلی به رستم پیشنهاد کرد اسلام را برگزین و ما تو را و زمینت را وامی‌گذاریم، یا جزیه بده که می‌پذیریم و از تو می‌گذریم. اگر از یاری ما بی‌نیازی، می‌رویم و اگر به یاری ما حاجت داری از تو دفاع می‌کنیم وگرنه به روز چهارم، جنگ است و تا روز چهارم، جنگ آغاز نمی‌کنیم، مگر تو آغاز کنی» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۳/۵).

رستم برای مشورت از ابن عامر مهلت خواست و او یک یا دو روز مهلت می‌دهد، رستم خواستار زمان بیشتری شد و به ابن عامر گفت: «مدتی که بتوانم به صاحب‌نظران و سران قوم خویش نامه نویسم» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵).

ناامید نشد و در نقش یک دیپلمات ورزیده پس از بن بست مذاکره مداین، تلاش کرد تا با استمرار گفت‌وگو مانع جنگ و موجب گشودن راهی به سوی صلح و آشتی شود. بنابراین رستم در اولین ملاقاتش با زهره بن هویه از سفیران و فرماندهان عرب‌ها باب گفت‌وگو را گشود و خلاف شیوه یزدگرد با استفاده از قواعد نرمش و ملایمت، تلاش کرد خوبی‌ها و الطاف ایرانیان در حق عرب‌ها را گوشزد کند.

رستم در ملاقات با زهره به سلوک و منش ایرانیان و رعایت منافع عرب‌ها و رعایت حق همسایگی اشاره می‌کند و زهره نیز ضمن تأکید و پذیرش سخنان رستم به بی‌اعتنایی امور دنیوی پس از ظهور پیامبر اشاره می‌کند. در ادامه پس از گزارش آیین جدید توسط زهره، رستم اظهار می‌کند «چه نیکوست، اگر بدین کار رضایت دهم و من و قوم من، دین شما را بپذیریم چه خواهید کرد؟ باز خواهید گشت؟» زهره در جواب رستم به یک نکته کلیدی اشاره می‌کند که به «سرزمین شما نزدیک نخواهیم شد مگر برای تجارت» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵). رستم محتوای گفت‌وگوی خود با زهره را با سایر فرماندهان در میان گذاشت. همین که رستم پیام سفیر را «بر ایرانیان خواند و با آنان سخن کرد نپذیرفتند و گردن‌فرازی کردند. سپس پارسیان را رستم سرزنش و نفرین کرد. در پایان گفت‌وگوهای رستم فرخزاد و زهره، سپهسالار کل ساسانی تلاش کرد تا با بازگذاشتن راه مذاکره مجدد با عرب‌ها، شاید به صلحی منجر شود یا دست‌کم برخورد نظامی را به تأخیر اندازد. اندکی پس از بازگشت زهره، پیکی را نزد سعد بن ابی وقاص فرستاد و بار دیگر خواستار ادامه مذاکره شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۱/۵).

فرمانده لشکر عرب‌ها درصدد برآمد تا دوباره با فرستادن تعداد بیشتری، سطح مذاکره‌ها را بالا ببرد، اما ربیعی بن عامر باتوجه به تجربه و سابقه

از این درخواست رستم می‌توان نتیجه گرفت که سپهسالار لشکر تمایلی به درگیری نظامی نداشت و به دنبال تعلل و سرگرم کردن عرب‌ها بود تا کشور را درگیر جنگ نکند.

رستم پس از شنیدن پیشنهادهای ربعی بن عامر «با سران پارسی خلوت کرد» و نظر آنان را جویا شد و اظهار داشت «آیا سخنی واضح‌تر و قوی‌تر از سخن این مرد شنیده‌اید». سران ایرانی به شدت واکنش نشان دادند و اظهار داشتند «خدا نکند به چیزی از این مایل شوی و دین خویش را به سبب این سگ واگذاری، مگر لباس او را ندیدی؟» (نویری، ۲۰۰۶: ۱۹/۱۹۷) رستم دوباره در جواب سران گفت «وای بر شما، لباس را ببینید، رأی و سخن و رفتار را ببینید، ... و شرف را حفظ می‌کنند، لباسشان مانند شما نیست و نظرشان درباره لباس همانند شما نیست» (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۳). فرماندهان و بزرگان به جای دقت و پذیرش نظر رستم به سوی ربعی رفتند و او را تحقیر کردند.

گرچه روشن نیست که کدام بخش از فرماندهان واقعی به مذاکره نمی‌داده است، آنچه می‌توان نتیجه گرفت این است که مشورت رستم با گروه فرماندهی مستقر در میدان جنگ به نتیجه‌ای نرسید. رستم با وجود این که فرمانده ارشد بود، اجازه و قدرت لازم برای تصمیم‌گیری نداشت ولی در عوض همین فرماندهان که از قضا مخالف مذاکره با عرب‌ها نیز بودند بر شاه تسلط داشتند (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۷۹) از این درخواست رستم و مشورتش با سران پارسی می‌توان نتیجه گرفت که ایشان تمایلی به درگیری نظامی نداشت.

سپهسالار لشکر با وجود کارشکنی‌های فراوان از سوی اطرافیان خود و عناصر داخلی ناامید نشد تا سایه شوم جنگ را از سر کشور بردارد و همچنان روش مسالمت‌آمیز با عرب‌های مسلمان را ادامه داد و دگر بار خواستار ارسال سفیر دیگری از سوی سعد بن ابی وقاص شد. سعد، حذیفه بن محسن

را فرستاد. ایشان هم مانند سفرای قبلی پس از گفت‌وگویی با رستم شرط‌های قبلی را تکرار کرد اما فرستادگان عرب‌ها به این نتیجه رسیدند که رستم فرخ هرمز به دنبال وقت کشی است (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۴). بی‌تردید رستم تمایل چندانی به جنگیدن نداشت و همچنان آگاهانه و عامدانه تعلل می‌ورزید (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۷۹) بنابراین رستم با پیگیری سیاست مذاکره با عرب‌ها پیش از وقوع جنگ در پی دفع الوقت کردن بود. فرستادگان عرب‌ها نیز به نیت رستم پی برده بودند به همین سبب مهلت اندکی به رستم دادند: «آری، سه روز از امشب» (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۴). رستم اطرافیان را سرزنش کرد و گفت «مگر آنچه را من می‌بینم، نمی‌بینید، اولی دیروز آمد و بر زمین ما چیره شد و آنچه را بزرگ می‌شماریم تحقیر کرد و اسب خویش را بر زیور ما بداشت و بدان بست و با فال نیک و عقل کامل خویش زمین ما را با آنچه در آن هست ببرد و امروز این یکی آمد و پیش ما ایستاد و به فال نیک بر زمین ما به جای ما ایستاد» (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۵). لیکن نصیحت‌های رستم هم چنان بی‌تأثیر بود، ولی وی ناامید نشد.

سعد بن ابی وقاص برای آخرین بار در جواب درخواست رستم، مغیره بن شعبه را فرستاد. مغیره هم با توجه به تجربه قبلی، در بدو ورود کنار رستم نشست. اطرافیان تلاش کردند وی را پایین بیاورند (نویری، ۲۰۰۶: ۱۹/۱۹۸) ولی فرستاده عرب‌ها بدون توجه به مسائل حاشیه‌ای و بدون فوت وقت شرط‌های قبلی را تکرار کرد و گفت: «در صورت عدم پذیرش شمشیر در میان است» (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۷).

رستم با وجود مشی مسالمت‌آمیز در گذشته، نرمش را کنار گذاشت و با تندوی از موضع قدرت به سفیر عرب‌ها گفت: «ما همچنان بر بلاد تسلط داریم و بر دشمنان غالبیم و اشرف امت‌هاییم و هیچ یک از پادشاهان عزت و شرف و قدرت ما را

در پاسخ گفتند: «اگر شما به دین ما یعنی اسلام بگروید، دارای همان حقوق و مسئولیت‌های می‌شوید که ما برخورداریم. اگر اسلام را نپذیرید، آنگاه باید به ما خراج پردازید. اگر این راه را نیز رد کنید، در جنگ با ما روبرو شوید و خواست خداوند میان ما و شما انتخاب خواهد کرد.» سخنگوی ایرانیان محاصره شده چنین پاسخ داد: «ما نخستین و آخرین راه را نمی‌پذیریم، اما با راه دوم موافقیم.» زرتشتیان ساکن در پایتخت شاهنشاهی ساسانی نیز همین راه را پذیرفتند. سپس سعد بن ابی وقاص سربازان و همراهان آنها را در شهر مستقر کرد (چوکسی، ۱۳۸۱: ۲۷-۲۸؛ ننگرید به زرین کوب، ۱۳۹۴: ۳۸۴-۳۸۹). چنان‌که پیداست دهقانان شرایط و اوضاع و احوال موقعیت را بهتر از حاکمان تشخیص داده بودند و به سرعت با پذیرش پرداخت خراج به عرب‌ها موافقت کردند.

گفت‌وگو با عرب‌ها درباره پذیرش پیشنهاد آنان پیش از نبرد قادسیه، باوجود تلاش گسترده رستم سپهسالار لشکر، به سبب لجباعت گروه فرماندهی مستقر در میدان و البته اصرار پادشاه مبنی بر جنگ به نتیجه نرسید و سرانجام ایرانیان با از دست دادن تیسفون پایتخت افسانه‌ای شکست، سختی را متحمل شدند و حدود شش سال پس از نبرد قادسیه در سال ۲۲ ه‍.ق پیکار دیگری بین طرفین در نهاوند روی داد. نیروی عظیمی از ایرانیان از سراسر قلمرو شاهنشاهی به فرماندهی مردانشاه ذوالحاجب برای دفع عرب‌های مسلمان در آنجا گرد آمده بودند (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۷۰). خلیفه دوم درصدد برآمد با اعزام نیرو از کوفه سپاه ایران را دفع کند. به همین سبب نعمان بن مقرن مزنی را با توجه به تجربه حضور موفقش در دربار یزدگرد به عنوان سفیر و همچنین سابقه فرماندهی در نبرد قادسیه، به فرماندهی کل انتخاب کرد. نعمان بن مقرن مزنی پیش از نبرد، مغیره بن شعبه را نزد ذوالحاجب فرمانده ایرانیان به نهاوند

ندارد» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۷/۵) و به خورشید سوگند یاد کرد که صبح فردا همه‌تان را می‌کشم (نویری، ۲۰۰۶: ۲۰۰/۱۹). هنگامی که مغیره مقرر فرماندهی را ترک کرد، رستم باوجود تهدید پیشین سفیر عرب‌ها به جنگ، از آنجاکه می‌دانست توان جنگیدن با عرب‌ها را ندارند برای بار چندم با پارسیان وارد گفت‌وگو شد و اظهار داشت: «به خدا اگر تدبیر و رازداری آنها چنین باشد که همه با هم متفق باشند هیچ‌کس چون آنها به مقصود نخواهد رسید و اگر راست می‌گویند مقاومت با آنها میسر نیست». به نظر می‌رسد شاید به دلیل اختلاف درونی که با هم داشتند نمی‌توانستند به تصمیم واحدی برسند و بنا به گفته نویری: «اما پارسیان لج کردند و جرئت نمودند» (نویری، ۲۰۰۶: ۲۰۰/۱۹). رستم در اینجا به یک نکته کلیدی اشاره می‌کند که حاکی از اختلافات درونی در نظام فرماندهی است. گرچه در ظاهر همه، فرماندهی واحد توسط رستم را پذیرفته‌اند اما در عمل به گفته‌های وی واقعی نمی‌نهند. او گفت: «می‌دانم که گفتار مرا باور داشته‌اید اما تظاهر می‌کنید. لجباجتشان بیفزود» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۸/۵). سرانجام عدم پذیرش هیچ یک از شرط‌های عرب‌های مسلمان توسط ایرانیان به شروع جنگ و شکست آنان در پیکار قادسیه منجر شد.

وقتی تیسفون به تصرف عرب‌ها درآمد، زمین‌داران و دهقانان ایرانی با آگاهی از ضربه‌پذیری خود، در نهان، فرستادگانی برای صلح نزد سعد بن ابی وقاص فرستادند. سعد شرط‌های قبلی را مبنی بر پذیرش اسلام و یا پرداخت خراج مطرح کرد. دهقانان ترجیح دادند با پرداخت مالیات سرانه به فاتحان عرب امنیت خود را بخرند (چوکسی، ۱۳۸۱: ۲۷).

گزارش دیگری حاکی است هنگام محاصره قصرالابیض توسط عرب‌ها برخی از ایرانیان با عرب‌ها وارد گفتگو شدند. عرب‌های مسلمان

فرستاد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۲۸)، و چون به نزد ذوالحاجب رسید به مغیره گفتند «تو سگی بیش نیستی.» وی در پاسخ گفت: «خدا نکند، من در میان قوم خودم از این در میان شما معتبرترم.» پس مرا سخت بمالیدند و گفتند «بنشین» و مرا بنشاندند. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۹۳۶/۵).

پس از گفت‌وگو با فرمانده مستقر در میدان پیشنهاد داد که ایرانیان تسلیم شوند و به این طریق از خونریزی اجتناب کنند. البته مورخان از جزئیات این مذاکرها مانند جنگ قادسیه چیزی نگفته‌اند، ولی طبری و مسکویه به اجمال در این باره مواردی را مطرح کرده‌اند که سردار ایرانی، پیشنهاد مغیره بن شعبه را با ادبیات تند و گزنده رد کرد: «اگر پرهیز از نجاست جثه‌ها تان نبود به این چابک‌سواران اطراف خود می‌گفتم شما را با تیر بدوزند که شما کثافتید، اگر بروید کارتان نداریم و اگر مصر باشید قتلگاه‌تان را به شما نشان می‌دهیم» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۹۳۶/۵). بعد از به نتیجه نرسیدن مذاکرها، جنگ شروع شد و با وجود کشته شدن فرمانده سپاه مسلمانان، آنان به پیروزی رسیدند که برای آنها فتح الفتوح دیگری رقم خورد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۲۸). البته فرمانده سپاه ایران ذوالحاجب مردانشاه نیز کشته شد (مقدسی، ۱۳۹۰: ۸۵۷/۲). از نکته‌های جالبی که عرب‌ها به آن پی برده بودند وابسته بودن نیروهای نظامی به فرماندهی واحد بود. پس از کشتن رستم در پیکار قادسیه و مردانشاه در پیکار نهاوند، شیرازه سپاه از هم پاشید. ولی برعکس در سپاه عرب‌ها به علت وجود نظام جانشینی با توجه به کشته شدن نعمان، سپاه همچنان به جنگ ادامه داد. یزدگرد پس از جنگ نهاوند به استخر فارس پناه برد و با پیشروی عرب‌ها به سمت فارس به کرمان گریخت سپاه عرب‌ها دست از تعقیب وی برنداشتند. شهریار به خراسان گریخت. عبدالله بن عامر مردی پیگیر بود و یکی از فرماندهانش را در سال ۳۰ هجری/۶۵۰ میلادی در تعقیب یزدگرد

به سیستان فرستاد (فرای، ۱۳۸۸: ۸۲). سرانجام یزدگرد به خراسان عقب نشست. با بررسی منابع تاریخی و محلی و جست‌وجو در میان آنان برخی از گزارش‌ها حاکی از این است که با فرار یزدگرد و استقرارش در خراسان، فرخزاد که منابع گوناگون به نقش و تأثیر و مسئولیت وی اشاره دارند و مشاور ارشد و سیاستمدار برجسته‌ای بود، توانسته بود یزدگرد را به سازش با عرب‌ها وادارد. ثعالبی به شکل کلی موضوع سازش با عرب‌ها را آورده است و بر این باور است که یزدگرد در صدد صلح و سازش با عرب‌ها بوده است: فرخزاد را مأمور ساخت تا به عراق رود و با تازیان سازش کند تا دیگر خون ریخته نشود و مردم آسایش یابند. فرخزاد گفت: فرمانبردارم (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۷۵/۱).

ادامه گزارش حاکی از نگرانی و دلهره فرخزاد نسبت به اقدام غیرمتعارف اطرافیان و کسانی بود که یزدگرد در حصار آنان بود که در رأس آنان ماهویه قرار داشت. فرخزاد به یزدگرد می‌گوید: «ولی از خطر ماهویه نسبت به تو آسوده‌خاطر نیستم که نهادهی ناپاک دارد و درونی ناسره و سخت فریبکار است...» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۷۵/۱). طبری نیز به اختلافات داخلی در میان همراهان شهریار در خراسان اشاره می‌کند. همین اختلافات در زمان گفت‌وگوی رستم با سران پارسی در آغاز حمله عرب‌های مسلمان و آمدن فرستادگان عرب‌ها و نبود هماهنگی درباره تصمیم‌گیری مناسب گروه فرماندهی مستقر در میدان کاملاً ملموس است (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۹۸/۵؛ نویری، ۲۰۰۶: ۱۹۷/۱۹). این اختلافات ادامه همان موضع‌گیری‌ها در شروع جنگ قادسیه است. طبری در ادامه گزارش می‌گوید که مطابق فرمان شاه، فرخزاد می‌بایست «به بیشه‌زارهای سرخس برود». فرخزاد تلاش کرد شاه را از دستورش منصرف کند اما یزدگرد در صدد برآمد تا خیال وی را راحت کند و چنین نوشت: «این مکتوبی است برای فرخزاد.

ابن خلدون درباره آمدن یزدگرد به مرو در معیت فرخزاد چنین آورده است که: یزدگرد به مرو پیوست و خرزاد [فرخزاد] برادر رستم نیز با او بود. «خرزاد [فرخزاد]، یزدگرد را در مرو نهاد و خود به عراق بازگشت» (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۵۷۰/۱) و البته درباره علت بازگشت فرخزاد به عراق توضیح بیشتری نیاورده است. از محتوای متن ابن خلدون و مقایسه آن با سایر متن‌ها چنین به نظر می‌رسد که فرخزاد تقریباً برای مهیا کردن زمینه صلح و آشتی رهسپار عراق شده باشد. ابن خلدون در ادامه آورده است: «خرزاد [فرخزاد] سفارش او را به ماهویه، مرزبان مرو نموده بود...» (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۵۷۰/۱) که این موضوع حاکی از همان نگرانی عمیق فرخزاد نسبت به جان شهریار است که ثعالبی هم به آن اشاره کرده است.

مقدسی درباره مذاکره و سازش میان یزدگرد و عرب‌های مسلمان نسبت به سایر منابع گزارش مفصل‌تری آورده است و حتی به برخی از جزئیات، شرط‌ها و بندهای مذاکره نیز اشاره کرده است. آن‌چنان‌که از نوشته مقدسی برمی‌آید فرخزاد برای ترتیب دادن شکل و چگونگی سازش بین مرو و غرب ایران یا از طریق رفت‌وآمد یا با نامه فعالیت می‌کرده است (مقدسی، ۱۳۹۰: ۱۹۵/۵).

براساس مذاکره‌های انجام شده میان دو طرف قرار بر این بوده است که یزدگرد در برابر پرداخت پولی کوهستان (جبل) و خراسان را بگیرد و به آن راضی باشد. «خرزاد [فرخزاد] وزیر یزدگرد بدو گفت: «کار عرب کاری است روشن، بگذار من با ایشان بر مالی مصالحه کنم تا مقداری کشورهای تو را برایت بگذارند.» یزدگرد گفت: «چنین کن» (مقدسی، ۱۳۹۰: ۱۹۵/۵).

مقدسی در اینجا از فرخزاد به نام وزیر یاد می‌کند و می‌نویسد براساس موافقت پادشاه: «خرزاد [فرخزاد] وزیر به عبدالله بن عامر نامه نوشت و با او درباره صلح گفت‌وگو کرد که کور

تو یزدگرد و کس و کار و ملازمانش را با هرچه به همراه داشت به ماهویه، دهقان مرو سپردی و من این را گواهی می‌کنم» (طبری، ۱۳۷۵: ۵/۱۶۹۸). مسکویه نیز همین روایت را آورده است درحالی‌که اشاره‌ای به اختلاف عمیق میان شهریار و دهقان مرو دارد. یزدگرد خطاب به نیزک گفت: «ای شاه‌کشان، شما دو شاه را کشته‌اید، گمان دارم که مرا نیز خواهید کشت.» باری، فرخزاد از آنجا نرفت» (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱/۳۸۸). اما نکته تاریک ماجرا اینجاست که چرا یزدگرد سوم باتوجه به ترسی که نسبت به جانش داشت، با اصرار فراوان از فرخزاد که می‌توانست در برابر مخالفان از وی محافظت بکند، درخواست می‌کند که برای مذاکره رهسپار عراق شود. ادامه گزارش مسکویه می‌افزاید یزدگرد هم به دست خود نامه‌ای برای وی نوشت: «این نامه‌ای است برای فرخزاد. تو یزدگرد و خاندان و فرزندان و پیرامونیان او را و آنچه را که همراه خود آورده، همه را به‌دست ماهویه دهگان مرو داده‌ای.» و کسان را در این باره بر او گواه گرفت (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱/۳۸۸). به‌نظر می‌رسد شهریار با علم به این اختلاف‌ها و حتی ترسی که نسبت به جانش داشت، درصدد برآمد توسط فرخزاد مذاکره و صلحی را پیشنهاد کند تا در نتیجه مذاکره با عرب‌ها و ایجاد آشتی با آنان شاید بهتر بتواند با مخالفان داخلی‌اش بجنگد. چنان‌که روایت ثعالبی حکایت از نگرانی عمیق فرخزاد نسبت به جان شهریار دارد، اما شهریار برای اینکه او را سریع‌تر راهی مذاکره بکند به فرخزاد گفت: «تو برو که بر ذمه تو چیزی نیست» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۱/۴۷۵). به‌نظر می‌رسد موضوع مذاکره با عرب‌ها در این شرایط برای شاه جوان از اهمیت بیشتری برخوردار بود و رفتن فرخزاد برای از سرگیری مذاکره، برای شهریار و نیز فرخزاد چنان مهم بود که حتی از حفظ موقعیت خود نیز گذشت.

صورت می‌گرفت، خبر کشته شدن یزدگرد رسید (مقدسی، ۱۳۹۰: ۱۹۶/۵-۱۹۵) به تعبیر فرای یزدگرد در سال ۶۵۱ میلادی در مرو مانند داریوش سوم هخامنشی در سال ۳۳۰ پم - حدود هزار سال پیش - به دست کسان خویش کشته شد (فرای، ۱۳۷۷: ۳۸۵). به گفته زرین کوب گویی این یک شوخی تاریخ بود که دو داستان پر ماجرای خویش را تقریباً به یک گونه ختم کرد (زرین کوب، ۱۳۹۴: ۵۳۴/۱).

البته واقعیت آن است که این زمان برای سازش دیگر خیلی دیر شده بود. سرزمین‌های غربی ایران و به‌ویژه میان‌رودان آشفته بود و این سرزمین‌ها از دست رفته بود و با آن همه عرب گرسنه و حریص به تاراج شاید امکان صلح وجود نداشت. باین‌حال به فرض قبول صلح، پادشاه ساسانی به احتمال یکی از دو شرط سابق عرب‌های مسلمان را باید می‌پذیرفت، و آن اینکه یا باید مسلمان می‌شد یا تن به جزیه و ... می‌داد. گرچه هر دو برای شاهنشاه ساسانی سخت بود، با توجه به مفاد نامه فرخزاد به ابن عامر گویا پادشاه تن به جزیه داده بود. اگر همین اقدام را پیش از پیکار قادسیه انجام می‌دادند شاید شاهنشاهی ساسانی با شکست مواجه نمی‌شد و تاریخ به گونه دیگری از آنان یاد می‌کرد.

برآیند

چنین به نظر می‌رسد، عرب‌های مسلمان هنگام حضور در دربار یزدگرد سوم و حتی به شکل بهتری در ادامه گفت و گو با رستم فرخ هرمز و سایر بزرگان پارسی با اعتماد به نفس فراوان و حتی با اختیارات کافی شرکت می‌کردند و همین رویه باعث می‌شد در مذاکره از قدرت چانه‌زنی بالا و اعتماد به نفس بیشتر و بهتری برای اخذ تصمیم مناسب برخوردار باشند. اما در مقابل روش لجوجانه و یک‌طرفه حکومت ساسانی مانع از آن می‌شد که روحیه مشورت‌پذیری و تعامل و بحث و گفت‌وگو در میان

جبل و خراسان را در برابر هشتاد هزار هزار درهم به ایشان بدهد. ابن عامر می‌خواست که با وی موافقت کند اما درست زمانی که داشت سازش صورت می‌گرفت، ناگاه خبر کشته شدن یزدگرد به او رسید» (مقدسی، ۱۳۹۰: ۸۶۷/۲).

با مرور و مقایسه متن طبری، مسکویه و ثعالبی درباره دل‌نگرانی فرخزاد وزیر از نحوه تعامل ماهویه با یزدگرد، متوجه می‌شویم که برخی از بزرگان و حاکمان دخیل در ساختار قدرت، همچنان مخالف سازش یزدگرد با عرب‌ها بودند و زمانی که احساس کرده‌اند پادشاه در صدد سازش برآمده است نسبت به حذف او اقدام کرده‌اند. عجیب‌تر اینکه همین مخالفان بعدها با فرستادن اموال یزدگرد به نزد ابن عامر فرمانده سپاه مسلمانان با آنان از در آشتی درآمدند. شاید برخی از این بزرگان نمی‌خواستند که جناح فرخزاد عامل صلح و آشتی باشد. مؤید این نظر گزارش مقدسی است: «ماهوی تمام گنجینه‌ها و اموال او [یزدگرد] را نزد عبدالله بن عامر فرستاد (مقدسی ۸۶۸/۲). از آنجاکه ماهوی در جریان ریز مذاکره‌ها میان فرخزاد و ابن عامر بود با خبر کشته شدن شهریار و ارسال اموال شهریار به نزد فرمانده عرب‌های مسلمان در صدد نزدیکی به ابن عامر برآمد تا در نهایت زمینه تداوم حاکمیت خود را در شرق فراهم کند. گرچه مقدسی به مقدار و نوع گنجینه‌ها اشاره‌ای نمی‌کند، در گزارش قبلی خود هنگام فرار شهریار از فارس آورده است: «یزدگرد راه سیستان را در پی گرفت تا به مرو شاهجان رسید. قصد چین داشت و گنجینه‌ها و ذخایر خویش را بدانجا فرستاده بود. ابن مقفع گوید: «در میان آن ذخایر از زری که قباد سکه زده بود هفت هزار ظرف بود و در هر ظرف دوازده هزار مثقال علاوه بر زری که از مسکوکات دیگر پادشاهان و میراث ایشان بود.» هم او نوشته که: «در میان ذخایر هزار بار از سبیکه‌های زر نازده بود» (مقدسی، ۱۳۹۰: ۸۶۶/۲). اما درست در زمانی که داشت سازش

ساسانی تا حمله قادسیه از یک رویه و سیاست واحد پیروی می کردند. در حالی که در بخش ساسانی گرچه رستم به عنوان فرمانده کل انتخاب شده بود، به سبب ناهماهنگی و نبود اعتماد در گروه فرماندهی مستقر در قادسیه نمی توانستند به نظر واحدی درباره چگونگی مقابله با عرب های مسلمان برسند و تلاش های رستم فرخ هرمز برای ایجاد صلح و برون رفت از وضعیت موجود باتوجه به شناخت وی از روحیه ضعیف نظامیان با مخالفت و کارشکنی سران پارسی روبه رو شد. از سوی دیگر شاه جوان و بی تجربه هم تحت تأثیر دیدگاه همین بزرگان رستم را به شتاب برای جنگ تشویق می کرد. وقتی گفت وگویی شهریار با رستم درباره عرب ها را مورد مذاقه قرار می دهیم به نظر می رسد به جای اینکه میدان، تکلیف جنگ را روشن کند سیاست می خواست وضعیت جنگی را به پیش ببرد.

آنها به وجود آید. همین امر باعث شد جبهه ایرانیان حتی در زمان مذاکره از اختیارات کافی برخوردار نباشد و در نتیجه پس از مشورت های گوناگون سران سپاه با همدیگر باز هم به نتیجه دلخواه نرسند و یکدیگر را متهم به خیانت کنند. این تفاوت را می توان در نوع حکومت عرب های مسلمان با ساسانیان دید زیرا رسوم ثابت حکومت ساسانی در مقابل آزادی شریعت اسلام در انتخاب خلیفه و شرکت مردم در حکومت که در عهد چهار خلیفه اول ساری و جاری بود، طبیعی بود که بتوانند آزادانه تر در مذاکره و در میدان نبرد پیروز شوند.

با وجود وارد ساخت اتهام از سوی جامعه ایرانی به عرب ها مبنی بر بی فرهنگی و خشونت، عرب ها در برخی مواقع حساس، تلاش کردند که به جای جنگ مشکل خود را با مذاکره حل کنند. در گروه اعزامی عرب ها هماهنگی کامل برای تصمیم گیری وجود داشت و از ابتدای حضورشان در مرزهای

کتاب نامه | Bibliography

- Ibn A'tham, Ahmad. (1993). *Kitāb al-Futūḥ*, translated by Muhammad ibn Ahmad Mostofi Haravi, researched by Gholamreza Tabataba'i Majd, Tehran, Islamic Revolution Publications and Education.
- بلادری، أحمد بن یحیی. (۱۳۳۷). فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- Al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā ibn Jābir. (1958). *Fatuh al-Baldan*, translated by Mohammad Tawakkul, Tehran, Aggarh Publishing House.
- پالمر، رابرت روزول. (۱۳۸۳). تاریخ جهان نو، جلد دوم، ترجمه ابوالقاسم طاهری، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- Palmer, Robert Roswell. (2004). *A history of the modern world*, Volume 2, translated by Abolghasem Taheri, Tehran, Amirkabir, Second Edition.
- ثعالبی، ابو منصور. (۱۳۶۸). تاریخ غر السیر معروف به غر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ترجمه محمد فضایی، تهران: نشر نقره.
- Al-Tha'alibī, Abū Maṣṣūr. (1989). *Ghurur Akhbar Muluk al-Furs wa Sirahum*, translated by Mohammad Fazaili, Tehran, Noghre Press.
- چوکسی، جمشید کرشاسب. (۱۳۸۱). ستیز و سازش، زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران، ترجمه نادر میر
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (2004). *al-Ibar*, translated by Abd al-Mohammad Ayati, Tehran, Cultural Studies and Research Institute.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (2004). *al-Ibar*, translated by Abd al-Mohammad Ayati, Tehran, Cultural Studies and Research Institute.
- ابن مسکویه، ابو علی الرازی. (۱۳۷۶). تجارب الامم، جلد یکم، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- Ibn Miskawayh, Abu Ali al-Razi. (1997). *Tajareb ol-omam*, Volume 1, translated by Abul-Qasim Emami, Tehran, Soroush.
- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: علمی.
- Ibn Athir, Ezz al-Din Ali. (1992). *Complete History of Islam and Iran*, translated by Abolqasem Halat and Abbas Khalili, Tehran, Alami.
- ابن اعثم، احمد. (۱۳۷۲). فتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، تحقیق غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

- sanid period, translated by Rashid Yasemi, Tehran, Contemporary Voice.
- لونیس، برنارد. (۱۳۸۴). مشکل از کجا آغاز شد، ترجمه شهریار خواجهیان، تهران: نشر اختران.
- Lewis, Bernard. (2005). *What went wrong?: the clash between Islam and modernity in the Middle East*, translated by Shahriar Khajian, Tehran, Akhtaran Publishing House.
- مختاری، محمد. (۱۳۷۱). انسان در شعر معاصر، تهران: انتشارات توس.
- Mokhtari, Mohammad. (1992). *Man in Contemporary Poetry*, Tehran, Toos Publications.
- معین، محمد. (۱۳۸۴). مزیسنه و ادب پارسی، تهران: دانشگاه تهران.
- Moein, Mohammad. (2005). *Mazdasena and Persian Literature*, Tehran, University of Tehran.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۹۰). آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
- Maghdasi, Motahar ibn Taher. (2011). *Creation and History*, translated by Mohammad Reza Shafii Kadkani, Tehran, Aghah.
- مینوی خرد. (۱۳۶۴). ترجمه احمد تفصلی، تهران: توس.
- Dādestān ī Mēnōg ī Xrad. (1985). Translated by Ahmad Tafazzoli, Tehran, Toos.
- نوری، احمد بن عبدالوهاب شهاب الدین. (۲۰۰۶). نهایی الارب فی فنون الادب، بیروت: دارالکتب.
- Al-Nuwayri, Shihāb al-Din Aḥmad bin 'Abd al-Wahhāb. (2006). *The Ultimate Ambition in the Arts of Erudition*, Beirut, Dar al-Kutub.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- Al-Ya'qūbī, 'Abū al-'Abbās 'Aḥmad bin 'Abī Ya'qūb bin Ġa'far bin Wahb bin Waḍiḥ. (1992). *Tarikh al-Yaqubi*, translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran, Scientific and Cultural.
- سعیدی، تهران: ققنوس.
- Choksy, Jamsheed Kairshasp. (2002). *Conflict and cooperation Zoroastrian subalterns and muslim elites in medieval*, translated by Nader Mir Saeedi, Tehran, Qoqnos.
- حصوری، علی. (۱۳۷۱). آخرین شاه، تهران: بهمن.
- Hasuri, Ali. (1992). *The Last Shah (king)*, Tehran, Bahman.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود. (۱۳۷۱). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- Dinawari, Abū Ḥanifa Aḥmad ibn Dawūd. (1992). *Exbaru't-Tiwal*, translated by Mahmoud Mahdavi Damaghani, Tehran, Ney Publishing House.
- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۸۶). تاریخ تحلیلی اسلام: از بعثت تا غیبت، تهران: سمت.
- Zargarinejad, Gholamhossein. (2007). *Analytical History of Islam: Analytic History of Islam From Be'that to Qaibat*, Tehran, Samt.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۴). تاریخ مردم ایران، ایران قبل از اسلام، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2015). *History of the Iranian People: Iran Before Islam*, Volume 1, Tehran, Amirkabir.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- Al-Ṭabari, Abū Ja'far Muḥammad ibn Jarir ibn Yazīd. (1996). *Tabari's History*, translated by Abul-Qasim Payandeh, Tehran, Asateer.
- فرای، ریچارد ن. (۱۳۷۷). میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- Fray, Richard, N. (1998). *The heritage of Persia*, translated by Masoud Rajabnia, Tehran, Scientific and Cultural Publications, 5th edition.
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۸۵). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- Christensen, Arthur. (2006). *Iran during the Sas-*

English

Saddar Nasr and Saddar Bundeesh. (1909).

Edited by Ervad Bamanji Nasarvanji Dhabhar, Bombay.

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. Open Access.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.